

6. ЦДАВО України – ф. 2581 – “Міністерство народної освіти УНР. 1917-1918 рр.”, оп. – 1, спр. 12.
7. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х частинах. Репринтне відтворення видання 1920 р. – Київ, 1990. – Ч. 1. – 348 с.
8. Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. – 1917. – № 2.
9. Ляхоцький В. Вони були першими // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. – 51-58.
10. Мазур В., Розовик Д. Перші кроки національної школи. Про освітянський аспект у діяльності Української Центральної Ради // Наука і суспільство. – 1993. – № 2. – С. 20.
11. Шевельов Ю. Українська мова в I пол. XX століття (1900-1941): стан і статус. – Б.м.: Сучасність, 1987. – 295 с.
12. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – Київ: Радянська школа. 1966. – 260 с.
13. Другий Всеукраїнський Учительській З'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. – Видання Українського ТШО. Київ, 1917. – 40 с.
14. ЦДАВО України – ф. 2581 – “Міністерство народної освіти УНР. 1917-1918 рр.”, оп. – 1, спр. – 28.
15. ЦДАВО України – ф. 2581 – “Міністерство народної освіти УНР. 1917-1918 рр.”, оп. – 1, спр. – 14.
16. Народа в справі організації народної освіти на Україні (15-20 грудня 1917 р.). Постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти в Києві (12-15 грудня 1917 р.). – К., 1918. – С. 18.
17. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – 278 с.
18. Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. – 1917. – № 3-4.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. – Київ: Либідь, 1993. – 608 с.

Кондратюк Г. М.

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КРИМСЬКІЙ АРСР (20-30-ТІ РР. XX СТ.)

В статті проаналізовані відносини держави та церкви. Виявлено основні компоненти державної антирелігійної політики. Простежено взаємозв'язок національної політики та антирелігійної діяльності держави. Вивчено специфіку антирелігійної політики в Кримській АРСР та її взаємозв'язок з національною політикою коренізації.

Ключові слова: національна політика, антирелігійна діяльність, Кримська АРСР.

В статье проанализированы отношения государства и церкви. Выявлены основные компоненты государственной антирелигиозной политики. Прослежена взаимосвязь национальной политики и антирелигиозной деятельности государства. Изучена специфика антирелигиозной политики в Крымской АССР и ее взаимосвязь с национальной политикой коренизации.

Ключевые слова: национальная политика, антирелигиозная деятельность, Крымская АССР.

The article analyzes the relationship of church and state. The basic component of state anti-religious policies have been revealed. The relationship of national policies and anti-state activities has been traced. The specificity of anti-religious policy of the Crimean Autonomous Republic and its relationship to national policy nativization have been studied.

Keywords: national policy, anti-religious activity, Crimean Autonomous Republic.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що сучасна Україна є не тільки багатонаціональною, але й поліконфесійною державою. Збереження міжрелігійного миру – одне з найважливіших завдань процесу державотворення. Держава має відшукати оптимальний баланс у відносинах світської та релігійної сфер життя суспільства. Автономна Республіка Крим – один з найбільш поліконфесійних регіонів нашої країни. До Криму повертаються раніше депортовані народи. Поряд із процесом їх економічної та побутової облаштованості відбувається відродження релігійного життя, повернення храмових комплексів, створення нових громад. Етнічний і релігійний чинники тісно переплетені. Для кримськотатарського народу іслам став однією з умов збереження національної ідентичності в місцях заслання. Однак взаємовідносини держави й церкви будувалися складно. Одним з найдраматичніших періодів в історії церкви стало міжвоєнне двадцятиліття. Але державна політика щодо різних конфесій була диференційованою. Мета цієї статті в тому, щоб проаналізувати роль антирелігійної пропаганди в курсі національної політики в Кримській АРСР в 1920-1930-х роках.

Аналіз антирелігійної пропаганди як частини національної політики розпочався ще в міжвоєнне двадцятиліття. Це праці Е. Ярославського, П. Тихомирова й А. Камільова [1]. Однак значною мірою вони мали пропагандистський характер. Це також теоретико-пропагандистські роботи керівників місцевої організації "Союзу Війовничих Безвірників" (СВБ). Але у зв'язку з репресуванням керівництва "СВБ" на тривалий період цю тематику дослідники не розглядали. Необхідно також згадати роботи народного комісара освіти М.О. Скрипника, де релігійна проблематика розглядалася в рамках загального контексту коренізації [2]. Новий етап у вивченні політики держави стосовно церкви, взаємозв'язку релігійної й національної політики почався з моменту здобуття Україною незалежності. Відносини церкви й держави, викликали увагу дослідників у зв'язку зі зняттям заборони на вивчення документів, відкриттям архівів, фальсифікацією саме цієї тематики в радянський період. Дослідники, аналізуючи відносини церкви й держави, також торкалися процесу коренізації в УСРР у загальному контексті національної політики 1920-1930-х років. Це праці О.В. Бойко, Л.О. Дудки, А.М. Киридона, В.П. Овчаренко, В.Б. Пащенко [3]. Зазначені автори аналізували процеси, що відбувалися в УСРР у міжвоєнний період, із залученням відповідних архівних документів. Однак, ситуація в Криму суттєво відрізнялася від тієї, що склалася в УСРР. Кримські більшовики були змушені лавірувати між прагненням заручитися симпатією національних меншин і необхідністю боротьби з релігією. Кримська АРСР була багатоконфесійною і тому антирелігійну політику проводили диференційовано. Антирелігійну діяльність необхідно було коригувати із завданнями коренізації. Питання державної політики відносно церкви в Кримській АРСР вивчали такі дослідники як Р. Белоглазов, І. Рибак [4]. Особливо необхідно відзначити роботи Ю.А. Катуніна [5].

У вересні 1924 року працівники агітаційно-пропагандистського відділу кримського обкому РКП(б) підготували план антирелігійної пропаганди в автономії. У січні 1925 року було створене товариство "Безвірник", роботу якого спрямовувало обласне бюро. Керівники товариства розробили його статут, інструкції та програми діяльності. Однак у регіонах створити місцеві гуртки, за винятком Феодосійського району, не вдалося. Пропагандисти обкому констатували, що невдача у веденні антирелігійної роботи

пояснюється тим, що "кримські умови, насамперед багатонаціональність, створюють надзвичайно строкату картину релігійних вірувань, утруднюючи вироблення загального плану й загальної програми для антирелігійної пропаганди" [6, арк. 47].

Рівень релігійності народів, що жили у Кримській АРСР у міжвоєнний період, був різний. Менший у росіян та українців і дуже значний у кримських татар і німців. Звіт агітпропвідділу обкому констатував: "Релігійність серед татарського населення велика. Духівництво в житті селянства відіграє значну роль" [7, арк.142].

Аналітичний звіт кримського ОК РКП(б) за січень-квітень 1925 року констатував: "Релігійність серед татар дуже велика, що особливо позначалося у зв'язку з майбутніми святами. Мечеть відвідували всі, за винятком комсомольців. Постилися всі, навіть учителі. Голова сільради та інші, а якщо навіть не постилися, то приховували це від населення, щоб не підірвати свій авторитет. Часто траплялися спроби нелегального викладання Корану" [8, арк. 22]. В інформаційному звіті за квітень-червень 1925 року фіксувалося, що "мулли мають величезний авторитет і вплив на місцеве життя. Збори коштів на їхнє утримання серед населення є майже обов'язковими. У зв'язку із залученням татмолоді до комсомолу й піонерів, мулли занепокоєні можливістю прищеплення атеїзму і вживають заходів до припинення, діючи через літніх людей" [9, арк. 112].

Кримський обком РКП(б) уважно відслідковував настрої основних соціальних груп. У записці "Політичний стан Криму" фіксувалося: "Серед мусульманського духівництва триває активна діяльність щодо залучення селянства до релігійних товариств. Відбувається збір пожертвувань для поїздки в Мекку...Мусульманське духівництво, з метою відвернути увагу жінок і молоді від клубу та школи, прагне організувати гуртки й релігійні клуби, проповідуючи, що жінка не може займатися суспільною справою" [10, арк. 9].

В інформаційному звіті "Стан релігійного руху в Криму" характеризуються події 1927 року. Особливу увагу приділено процесам, що відбуваються в середовищі кримських татар: "Мусульманське духівництво поміж себе поділяється на 2 орієнтації: регісстов і прогресистів. Перша є більш реакційною й антирадянською... А друга орієнтація – прогресистів є більш лояльною до радянської влади й поділяє навчання молоді в радянському дусі, а також освіту села" [11, арк. 36].

Середина 1920-х років вирізнялася певним послабленням негативного впливу держави. Одна з причин у тому, щоб у рамках політики коренізації не викликати опору з боку національних груп. З 1923 по 1928 роки було відкрито 24 молитовні будинки. З них 13 лютеранських, 2 православні, 1 баптистський, 7 менонітських й 1 – свангелійських християн [12, арк. 38]. На 1 жовтня 1925 року було зареєстровано 255 товариств, а до 1 січня 1928 року їх було на 6 менше [13, арк.38]. Загальна кількість духівництва в Криму становила 902 особи. В 1928 році в Криму функціонувало 495 мечетей, налічувалося 546 служителів культу, діяло 7 шкіл по вивченню Корана [14, арк.74].

За час із 1920 по 1929 рік у Кримській АРСР було закрито 103 православні храми, 15 єврейських синагог, 1 караїмський храм і 15 вірменських церков. У 1929 році діяли 21 єврейська синагога, 6 кримчацьких і 6 караїмських храмів, 15 вірменських церков, 4 болгарські і 14 грецьких церков. За час існування радянської влади з 1920 по 1929 рік

було відкрито тільки 7 синагог. Це були молитовні в місцях переселення євреїв на північ Криму, на переселенських ділянках Джанкойського району. В 1929 році проповідницьку діяльність у Криму здійснювали 25 рабинів, 14 представників вірменського, 4 – караїмського, 4 – болгарського і 4 грецького духівництва [15, арк. 54]. У зв'язку з переселенням до Криму євреїв зросла кількість єврейських громад та їхня активність. В огляді за січень 1928 року агитпропвідділу кримського обкому вказувалося, що "за останній рік спостерігається значне зміцнення зв'язку єврейського духівництва з єврейською буржуазією, торговцями та посилений вплив останніх на бідноту через релігійні громади. При релігійних громадах вони створювали різні товариства взаємодопомоги й третейські суди на противагу радянським судам" [16, арк. 4].

Питання антирелігійної пропаганди розглядалися на XII обласній партійній конференції, що відбувалась у Сімферополі 27 січня – 2 лютого 1927 року. Відносини релігії та влади, свобода діяльності релігійних громад були проаналізовані в доповіді наркома освіти Усеїна Баліча. Баліч, зокрема, закликав владу бути обачною: "У сфері антирелігійної пропаганди необхідно ставитися до цього питання досить обережно, суто обережно, тому що, знаючи наше населення, його некультурність і тверді традиції, особливо серед татар і нацмен, ми не можемо антирелігійну пропаганду вести по шаблону" [17, арк. 160зв.]. Доповідач запропонував вести роботу через хати-читальні й бібліотеки у селах. При цьому в антирелігійній пропаганді сконцентруватися на особистостях "духівництва, мулл, священників та інших служителів культів, які є в селі" [18, арк. 160зв.]. Сила традиції давалася взнаки і комуністи кримські татари критикували не віроучительні положення ісламу, а окремих священнослужителів, їхні людські недоліки та слабкості. Від критики релігії на початку 1920-х років кримськотатарські пропагандисти відмовилися, продовжуючи критику окремих священнослужителів. Глибинна причина полягала в тому, щоб коренізація викликала симпатії селянства. Криклива антирелігійна кампанія могла відштовхнути національне селянство. Ця еволюція фігурує у звіті про антирелігійну роботу татсекції з лютого 1923 року по березень 1924 року. Автори документа вказують: "Спочатку вели круту й різку політику стосовно духівництва. На сторінках газет "Новий мир" й "Юная сила" було відкрито антирелігійну кампанію і вперше в Криму були критиковані духівництво й релігія. Таку ж саму роботу було проведено й у клубах. У деяких районах, наприклад, у Бахчисараї на дискусіях про релігію брали участь і мулли, які залишилися переможеними. ...є й негативні сторони такого методу боротьби проти релігії, але поки, тимчасово довелося відмовитися від цього. Тому Татсекція знайшла за доцільніше викриття духовних осіб, висміювання смішних обрядів, ніж нападки на сутність релігії" [19, арк. 22].

Антирелігійна діяльність проводилася в різних формах. Це були лекції, у деяких випадках театральні вистави. Антирелігійну діяльність проводив Центральний Татарський клуб у Сімферополі. В 1927 році головою правління був Гафаров. За підсумками загальних зборів 25 грудня 1927 року була прийнята резолюція, що визначала основні напрями роботи: "зміцнити наявність старого складу членів клубу, надалі втягувати в члени Клубу переважно кустарів, неорганізованих робітників, жінок і безпартійних освітян татар" [20, арк. 7].

XIII обласна партконференція, що відбувалася в Сімферополі в 1927 році констатувала активність духівництва. Найактивнішу релігійну діяльність прагнули здійснювати мулли й німецькі пастори. Зокрема, в огляді про політичний стан Криму фіксувалося, що "релігійний рух характеризується прагненням мусульманського духівництва до недопущення подальшого зростання політичної активності селянської маси, шляхом агітації та організації релігійних шкіл. У минулому півріччі було відкрито 40 мусульманських шкіл, при чому учнів цих шкіл забезпечували підручниками й одягом. Частина шкіл існує нелегально. Є факти переходу вчителів радянських шкіл в мусульманські школи (Бахчисарай, Карасубазарський, Ялтинський райони). Німецькі кістери загрожують позбавленням причастя молодь, що відвідує школи, хату-читальню, клуби й комсомол (Джанкойський район). Слід зазначити, що агітація мусульманського духівництва подекуди має успіх" [21, арк. 7].

Питанням антирелігійної пропаганди приділено увагу на Всекримській нацмен культ нараді, що відбувалася 20-22 травня 1928 року. У резолюції на доповідь Фрідмана "Культурна революція й завдання нацменкультстроительства" ставилося завдання, "розглядаючи релігію, як лютого ворога в боротьбі за культурний новий побут на базі нових створюваних диктатурою пролетаріату виробничих відносин серед трудящих нацмен усіх релігій, треба спрямувати особливо сильний удар у цей бік, використовуючи наукові дані" [22, арк. 24].

Питання взаємозв'язку й практичної реалізації національної та релігійної політики розглядалися на обласній партнаradі з питань національного будівництва, що відбувалася у грудні 1929 року в Сімферополі. У резолюції наради "Про національне будівництво в Кримської АРСР" було зафіксоване рішення про активізацію антирелігійної пропаганди: "Нарада пропонує посилити наступ проти релігійної, антирадянської діяльності духівництва й, зокрема, мусульманської й сектантської організацій шляхом широкого розгортання антирелігійної пропаганди" [23].

На початку 1930-х років активізується антирелігійна пропаганда. Так, сектор агітації, підбиваючи підсумки у своєму звіті "Про проведення антивеликодньої кампанії", констатував: "Була проведена велика роз'яснювальна робота до антикурбанської й антивеликодньої кампаній, тільки у Сімферополі й Керчі прочитано 109 доповідей... антикурбанських доповідей татарською мовою прочитано 30". До зазначеної пропагандистської роботи було залучено 150 людей активу Союзу Войовничих Безвірників. З них сформували 6 бригад, з яких 4 було спрямовано в колгоспи й радгоспи Криму, а 2 – у робітничі центри. Як безсумнівний успіх автори звіту вказують на створення 14 нових осередків СВБ. Необхідно зазначити, що антирелігійна діяльність у 1930-х роках стала безсумнівно більш активною й агресивною. Ця діяльність була диференційованою стосовно різних народів. Активною була антирелігійна пропаганда, спрямована проти німців і меннонітів Криму. У доповідній записці 1936 року "Про стан антирелігійної пропаганди у Тельманському районі" працівник агитпропвідділу Буркальцев зазначав: "З 37 німецьких колгоспів у районі найбільш уражені, у частині активної дії релігійників, є колгоспи з менонітським населенням (приблизно 10 колгоспів)...у своїй переважній більшості релігійники, складаючись із людей, що раніше були членами церковних рад, колишні куркулі – зараз змінили тактику й методи своєї

діяльності й пішли, у повному розумінні цього слова, в підпілля" [24, арк.1]. Далі автор переходить до характеристики конкретних персоналій і робить висновок: "Дії релігійників набувають у багатьох випадках характеру "ходячого проповідництва" [25, арк. 2].

Початок 1930-х років знаменується активним закриттям культових будинків. Влада активно тиснула на вірян, намагаючись змусити їх прийняти рішення про відмову від утримання культового будинку. Саме за такою технологією було закрито кримчацькі каали в Карасубазарі й Севастополі в 1929 й 1930 роках. Протокол засідання антирелігійної комісії при АППВ кримського ОК ВКП(б) фіксував: "13/Х-29р. загальні збори кримчаків у м. Карасубазарі в кількості 400 осіб одногосно ухвалили кримчацьку синагогу закрити й використати з культосвітньою метою" [26, арк. 1]. Така ж технологія закриття була застосована й у Севастополі, лише з рішенням використати будинок під дитячий садок. У Севастополі також було закрито вірменську церкву. У протоколі засідання від 10 січня 1930 року антирелігійної комісії при АППВ кримського обкому ВКП(б) у мотивувальній частині постанови констатувалось: "Трудящі вірмени Севастополя ухвалили закрити церкву й використати її під вірменський клуб". При цьому влада намагалася знайти виправдання своїм діям: "Віруючі від церкви відмовилися, мотивуючи піднесенням культурного рівня вірменів" [27, арк. 2].

Рубіж 1920-1930-х років став часом активного закриття храмових комплексів. На 1 січня 1930 року в Кримській АРСР офіційно було закрито 280 будинків, з них у 1929 році – 76. Статистичні відомості свідчать про те, що "рік великого перелому" став переломним і стосовно релігії. Однак влада не обмежувалася тільки прагненням до закриття храмів, а найважливішою метою була зміна світогляду людей і масової свідомості. Ця мета була чітко зафіксована в "Огляді про діяльність релігійних організацій у Криму і про стан антирелігійної роботи": "незважаючи на незрівнянне зростання безвірництва – навіть у пролетарському середовищі, завдяки відсутності масової антирелігійної пропаганди, є не тільки прихильники релігії, але й їхні керівники і що стаючи безвірником під впливом усього процесу соціального будівництва, робітники й трудове селянство все-таки не закріплюють своє нове переконання з відповідним розумінням і знанням – тому їхній безбожний світогляд є надзвичайно плутаним і часом безглуздим, хитким і що до нутра мас антирелігійна пропаганда ще не дійшла" [28, арк. 4 зв.].

У Кримській АРСР діяла обласна рада Союзу Вововничих Безвірників. В 1930 році його голова Штейнбах у звіті вказував, що загальне число членів організації становило більше 28 тисяч осіб. При цьому автор звертав увагу на зростання на 300% членів організації за період 1929-1930 років. У своєму звіті автор визнає наявність "численних "лівих" перегинів (зняття дзвонів і закриття церков адміністративним шляхом, без участі населення, безглузде збирання ікон для багать)" [29, арк. 19]. Автор зазначає важливість такої форми роботи як проведення конференцій антирелігійного активу. В 1928 році в Сімферополі відбувся I Всекримський з'їзд безвірників. За підсумками його роботи було прийнято резолюцію "Про стан релігійних течій, груп і сект та антирелігійну пропаганду в Криму". Документ серед пріоритетних завдань визначав такі: "Вжити рішучих заходів для впровадження масової антирелігійної пропаганди в роботу низових культурних одиниць: шкіл, хат-читалень, клубів" [30, арк. 70].

Антирелігійний компонент був і в такому явищі як культурна революція. Культурна революція передбачала розвиток "національної за формою і соціалістичної за змістом культури". Соціалістичний зміст передбачав активну боротьбу з релігією. Ця концепція була пов'язана з уявленням про загострення класової боротьби. В міру соціалістичного будівництва загострюється опір "колишніх людей". Боротьба з релігією цілком укладалася в цю ідеологічну концепцію. Один з лідерів кримського комсомолу А. Камільов писав: "Наше завдання вміти викривати й нещадно придушувати контрреволюційні підступи класового ворога на фронті національно-культурного будівництва. Тривають і ще триватимуть жорстокі бої культури соціалістичної й культури капіталістичної" [31].

1930 року було проведено дві конференції: антирелігійного активу Сімферопольського району і Всекримська конференція татарського релігійного активу [32, арк. 20]. Прорахунком обласної ради Союзу Войовничих Безвірників стала спроба проведення конференції німецького антирелігійного активу. Конференція не відбулася, оскільки німецьке населення її проігнорувало. Тоді обласна рада Союзу Войовничих Безвірників спробувала провести конференції в тих районах, де німці проживали компактно, однак і ця ініціатива була зірвана. Німецьке населення Кримської АРСР було релігійне і цей чинник виступав як один з аспектів самоідентифікації. Не дивно, що в рамках політики коренізації значну роль відігравала антирелігійна діяльність.

Серйозна суперечність полягала в тому, що коренізація мала викликати симпатії населення до влади, створити соціальну базу підтримки насамперед серед селянства. Антирелігійна пропаганда виступала як дратівний чинник для представників національних груп.

Отже, можна зробити висновок, що в рамках здійснення національної політики необхідно було розв'язати два взаємозаперечні завдання. Особлива увага в рамках антирелігійної пропаганди приділялася діяльності серед мусульманського населення. В 1920-х роках ця антирелігійна пропаганда була дуже акуратна. Після процесу у "справі Велі Ібраїмова" починається кампанія боротьби з "буржуазним націоналізмом" й антирелігійна пропаганда значно активізується. Обласна рада СВБ розіслала в регіони "програму антирелігійного гуртка серед татар, ...тези про уразу татарською мовою, тези проти курбан-байраму" [33, арк. 20]. Союз Войовничих Безвірників стимулював діяльність секції, пов'язаної з роботою серед татар. Ця секція "підготувала до друку антирелігійний підручник для татар, переробивши для цієї мети антирелігійний підручник для селян, виданий у Москві" [34, арк. 22].

Впливові на зміну світогляду молоді надавалося вирішальне значення. Люди старшого покоління мали сформований, сталий світогляд, їхнє ставлення до релігії важко було змінити. Молодь була більш перспективною у зміні поглядів. Тому Навчально-методична рада НКОсвіти виступила з ініціативою організації відділення пропагандистів-антирелігійників при Татарському педагогічному технікумі. Відділення антирелігійників мало проводити навчання протягом двох років на основі п'ятирічної школи першого ступеня. Як можливий варіант передбачалося використати потенціал партшколи у Сімферополі.

Антирелигиозная пропаганда как элемент национальной политики в Крымской АССР (20-30-е гг. XX в.).

Аннотация

В статье проанализированы взаимоотношения государства и церкви. Выявлены основные компоненты государственной антирелигиозной политики. Прослежена взаимосвязь национальной политики и антирелигиозной деятельности государства. Изучена специфика антирелигиозной политики в Крымской АССР и её взаимосвязь с национальной политикой коренизации.

Ключевые слова: национальная политика, антирелигиозная деятельность, Крымская АССР.

Kondratiuk G.N.

Anti-religions propaganda as an element of national politics in the Crimean ASSR (20-30 years XX century).

Annotation

The article deals with the analysis of the relations between the church and the state. The main components of state and anti-religions politics were revealed. The correlation of national politics and anti-religions state activity was observed. Specific character of anti-religions politics of the Crimean ASSR and its correlation with the national indigenous politics was studied.

Key words: national politics, anti-religions activity, Crimean ASSR.

Використана література:

1. Ярославский Е. Борьба против религии и национализма – борьба за социализм. Речь т. Е. Ярославского на 3м пленуме ЦС ССФ, май 1931. / Е. Ярославский. – М.: Московский рабочий, 1931; Ярославский Е. Против национализма, Против религии. Сборник статей. / Е. Ярославский. М.-Л.: Огиз-Московский рабочий, 1931. – 46с.; Камилёв А. Культурход комсомола Крыма. / А. Камилёв – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 57с.; Тихомиров П. Безбожие победит (обзор текущей деятельности религиозных организаций и работа ССФ в Крыму). / П. Тихомиров. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1930. – 28 с.
2. Скрипник М.О. Лінії освітньої роботи в справі будування соціалізму. Промова на Всеукраїнській нараді профспілкових бібліотечних робітників 7 березня 1927 р. / М.О. Скрипник. – Харків, Український робітник, 1927. – 35с.; Скрипник М.О. Проти культурницької замкненості: методи і форми участі робосу у виробничій діяльності органів освіти. / М.О. Скрипник. – Харків, 1929; Скрипник М.О. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. (Доповідь на VII-м Всесоюзнім з'їзді робітників освіти в Москві 5 березня 1929р.). / М.О. Скрипник. – Харків, Державне видавництво України, 1929. -73с.
3. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки XX ст. (на матеріалах Півдня України): Автореферат дисертації... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2007. – 19с.; Дудка Л.О. Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-40 рр. XX ст.): Автореферат дисертації... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – 20с.; Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930ті роки): Автореферат дисертації...доктора іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 2006. – 34с.; Овчаренко В.П. Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921-1930): Автореферат дисертації...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Харківський національний університет ім. В. Каразіна. – Харків, 2009. – 20с.; Пащенко В.Б. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. / В.Б. Пащенко. – Полтава, 2004. – 336с.

4. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами кримської АРСР): Автореферат дисертації... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Харківський національний університет ім. В. Каразіна. – Х., 2002. – 19с.; Рибак І.В. Політика радянської влади щодо православної церкви в Криму (1917-1941рр.): Автореферат дисертації... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 20с.
5. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 годах. / Ю.А. Катунин. – Симферополь, 2003. – 219с.
6. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. П 1, оп. 1, спр. 388, арк. 47.
7. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 388, арк. 142.
8. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 387, арк. 22.
9. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 387, арк. 112.
10. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 846, арк. 9.
11. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 693, арк. 36.
12. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 807, арк. 38.
13. Там само.
14. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 807, арк. 74.
15. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 913, арк. 54.
16. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 807, арк. 4.
17. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 591, арк. 160зв.
18. Там само.
19. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 288, арк. 22.
20. ДААРК. Ф. П. 7, оп. 1, спр. 119, арк. 7.
21. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 598, арк. 7.
22. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 823, арк. 24.
23. Решения IV Пленума ОК ВКП(б). декабрь 1929 г. – Симферополь: Крымское государственное издательство. – 90 с.
24. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1812, арк. 1.
25. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1812, арк. 2.
26. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 1.
27. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 2.
28. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 4зв.
29. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 19.
30. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 807, арк. 70.
31. Камилёв А. Культпоход комсомола Крыма. / А. Камилёв. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 57с.
32. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 20.
33. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 20.
34. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 1041, арк. 22.